

УДК 373.5.016:53]:373(477) “1917/1920”

Головко М.В.

**ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ ОСВІТИ
В ПЕРІОД РОЗБУДОВИ ЄДИНОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ
(1917-1920 рр.)**

У статті досліджуються питання розвитку дидактики фізики в Україні у період розбудови Єдиної школи. Аналізується вплив соціокультурних чинників на формування шкільної фізичної освіти та передумови і особливості цього процесу. Обґрунтовується значення досягнень вітчизняної дидактики фізики для подальшого розвитку теорії і практики навчання фізики в загальноосвітній школі.

Ключові слова: *Єдина школа України, фізична освіта, розвиток дидактики фізики.*

Організація історико-методичних досліджень є однією із важливих функцій дидактики фізики як педагогічної науки. Узагальнення та систематизація досвіду теорії та практики навчання фізики в загальноосвітній школі дає можливість не тільки проаналізувати особливості цього процесу та виявити закономірності його розвитку, а й спроектувати його на виміри сучасної освіти, використати науковий доробок для побудови новітніх методичних систем.

Розбудова української школи у період 1917-1920-х років у цьому контексті є особливо цікавим предметом дослідження, оскільки активні процеси реформування освітньої галузі стимулювали розвиток часткових дидактик, зокрема, й методики фізики, концептуальних засад шкільної фізичної освіти та її навчально-методичного забезпечення. Вивчення закономірностей розвитку методичної думки з фізики на цьому етапі є педагогічною проблемою, актуальною для сучасної методичної науки.

Оскільки окреслений період являє науковий інтерес з точки зору особливостей розвитку освіти та педагогіки, його дослідженню присвячені ґрунтовні праці провідних українських вчених. Зокрема, аналізуються загальні закономірності освітніх процесів окресленого періоду та їх вплив

на подальший розвиток вітчизняної педагогіки [12]. Ґрунтовні наукові результати отримані щодо теоретичного обґрунтування передумов та чинників реформування змісту загальної середньої освіти у період розбудови національної школи в Україні [1]. Разом з тим, ці дослідження не розкривають повною мірою специфіки розвитку дидактики фізики як самостійної наукової галузі і носять загальний характер. Тому виникає необхідність проведення історико-методичних досліджень предметних складових освітньої галузі.

Метою статті є дослідження особливостей становлення шкільної фізичної освіти в період 1917-1920-х років та обґрунтування впливу цього процесу на подальший розвиток дидактики фізики в Україні на основі аналізу широкого кола архівних джерел та навчально-методичних матеріалів.

На початок 1917 року в Україні склалися об'єктивні передумови не тільки для глибокого реформування системи середньої освіти, але й для створення національної школи, побудованої на нових концептуальних підходах. Джерела цього процесу закладалися під час освітніх реформ на початку ХХ ст. в Австро-Угорській та Російських імперіях, до складу яких входила територія України. Важливе значення для розбудови теорії і практики середньої школи в Україні мала загальноосвітня спрямованість реформи австрійського шкільництва. Орієнтація школи на досягнення загальноосвітніх навчальних та виховних цілей знайшла відображення в удосконаленні змісту навчання фізики, організації навчання з використанням методів наукового пізнання природи.

Європейські тенденції реформування освітньої системи набули глибокого розвитку в Російській імперії на тлі активізації демократичних процесів та нових соціально-економічних умов. Орієнтація оновленої російської школи на розвиток світоглядних та особистісних сфер дитини мала важливе значення у контексті удосконалення шкільного курсу фізики, його систематизації, розвантаження та превалюванням методів активної

навчально-пізнавальної роботи учнів під час уроку, в шкільній фізичній лабораторії, на екскурсії в природу. Була реалізована прогресивна ідея ступеневого навчання фізики, що максимально враховувала освітньо-вікові особливості учнів.

Питання щодо реформування шкільної освіти в Україні вперше активно піднімається під час роботи Першого Всеукраїнського вчительського з'їзду. Його ідеї були розвинуті на Другому Всеукраїнському учительському з'їзді, який працював у Києві 10 – 12 серпня 1917 року і сформулював основні принципи розбудови системи освіти в Україні та створення Єдиної школи. Спеціальна комісія Товариства шкільної освіти виробила план Єдиної школи, який був схвалений делегатами з'їзду. З доповіддю про напрями розбудови школи виступили відомі освітні діячі О.Музиченко та П.Холодний (майбутній Міністр народної освіти).

Модель загальної середньої освіти передбачала триступеневу школу: I ступінь – 1-4 класи, II ступінь – 5 – 8 класи, III ступінь – 9 – 12 класи. Школи третього ступеня – колегії мали створюватися у містах та великих селах. Відповідно до складних економічних умов на початковому етапі запровадження Єдиної школи планувалося загальне початкове (4-річне) навчання.

Школа III ступеня розподілялася на гуманістичний, реальний, економічний, дівочий відділи. Навчальний план колегій, розрахований на 4 роки навчання, передбачав вивчення систематичних курсів [11].

За планом єдиної школи навчання мало розпочинатися з 7-річного віку. Перші чотири роки дитина навчалася грамоті та арифметичним діям. Навчання здійснювалося на основі опрацювання матеріалу природничих наук, історії та географії, обговорення явищ оточуючого життя. З 5-го року мав розпочинатися пропедевтичний курс природознавства. Він мав стати не викладом скорочених курсів фізики та хімії, а подати ці науки як наукові методи, інструменти для розуміння того, що дитина бачила в

природі. Закінчивши 7-річну школу, діти мали або завершити шкільну освіту, або продовжувати навчання в середній технічній школі та 4-річній гімназії, де викладалися систематичні курси основ наук [4].

З'їзд звернувся до Генерального секретаріату народної освіти з пропозицією розробити детальний проект плану Єдиної школи за окремими дисциплінами. Цей план передбачав організацію шкільної освіти з можливістю безпосереднього переходу від нижчої до середньої школи та можливістю отримувати освіту всім дітям шкільного віку в залежності від своїх здібностей та бажання батьків.

Генеральний секретар освіти І.М.Стешенко зацікавився ідеями розбудови української школи і доручив П.І.Холодному очолити роботу над проектом Єдиної школи. В першій половині 1918 року під керівництвом П.І.Холодного були створені та активно працювали предметні комісії, метою роботи яких було розроблення навчальних планів та навчальних програм із окремих предметів. Іншим важливим завданням комісій був перегляд, відбір та рецензування підручників для нової школи.

Для практичної реалізації проекту Єдиної школи були створені комісії, в яких розроблялися навчальні плани та програми. До складу предметних комісій увійшли відомі вчені та педагоги. У комісії з природничо-математичних дисциплін працювали О.Астряб, М.Кравчук, В.Левицький, Г.Холодний, О.Яницький.

Упродовж першого півріччя 1918 року Комісії Міністерства народної освіти здійснили величезну плідну роботу з розроблення навчальних планів та програм окремих шкільних предметів. 3 вересня 1918 року Міністр народної освіти М.Василенко затвердив програми для вищих початкових шкіл, які вийшли в місті Кам'янці-Подільському. Програми були надіслані відділам освіти на місцях і були обов'язковими для реалізації в новому навчальному році.

За перехідним навчальним планом природознавство вивчалось в усіх класах вищої початкової школи і включало зоологію, ботаніку, анатомію і

фізіологію людини в зв'язку з гігієною. Хімія як окремий предмет не вивчалася. Елементи хімічних знань входили до курсу фізики, розрахованого на III та IV класи.

Навчальна програма з фізики 1918 року стала першим української виданням в історії середньої освіти України. Вперше для побудови курсу фізики середньої школи була використана українська фізична термінологія, до вироблення якої було залучено спеціальну Комісію Міністерства народної освіти, учительські інститути, широкі освітянські кола. Враховано досвід складання російських і австрійських програм з фізики.

До початку 1919/20 навчального року Комісії Міністерства народної освіти завершили розроблення навчального плану та програм початкової та вищої початкової (середньої) школи. Навчальні програми для старшої основної школи були затверджені Міністром народної освіти та вийшли окремою книгою в місті Кам'янець-Подільському у жовтні 1919 року.

Одним із пріоритетних напрямів дидактики фізики цього періоду було розроблення та запровадження в практику навчання середньої і вищої школи української фізичної термінології. У 1918 році при Всеукраїнській академії наук у Києві було створено Комісію з вироблення української наукової термінології, а при Науковому товаристві утворено термінологічну комісію, у фізичній секції якої працювали Г.Г.Холодний та О.М.Яницький, які розробили «Проект фізичної термінології» [6].

Створення українських шкіл та запровадження обов'язкового навчання українською мовою стало одним із домінуючих соціокультурних чинників розвитку дидактики фізики. Робота зі створення української фізичної термінології та її адаптації до шкільної практики була напруженою і тривалою. Середня та вища школи потребували вирішення цього питання якомога швидше. З'являються фізичні словники, що мали стати основою для розвитку української фізичної термінології. Так, у

Гадячі, на Полтавщині, у 1918 році було видано словник фізичних термінів [3].

Плідні спроби створити базову фізичну термінологію, що могла бути запроваджена в шкільне навчання фізики, були зроблені викладачами та слухачами учительських інститутів. Наприкінці 1917 року члени педагогічного гуртка Вінницького учительського інституту уклали словник українсько-російської фізичної термінології. Словник вийшов у Вінниці в 1918 році. Метою його створення була допомога майбутнім учителям фізики в підготовці до педагогічної праці в школі. На початковому етапі становлення української школи та за умови відсутності українських підручників передбачалося використання термінологічного словника для організації навчання за російськими підручниками. За основу розроблення фізичної термінології було взято Галицькі підручники П.Огоновського та В.Левицького.

У період активної розбудови вітчизняної школи пріоритетним завданням було визначено розроблення підручників для українських шкіл. У січні 1918 року в Генеральному секретаріаті справ освітніх при Департаменті вищої і середньої школи, очолюваному М.Семашком, створюється видавничий відділ, яким керував М.Мукало. Результатом діяльності відділу мало стати забезпечення середніх шкіл підручниками. В першу чергу, планувалося видрукувати підручники для початкової школи, потім забезпечити вищі початкові школи і нижчі класи гімназій, учительські школи, старші класи гімназій. Серед об'єктивних причин, що заважали роботі відділу, були складне соціально-економічне становище молодої держави, брак технічного оснащення, труднощі в організації зв'язку видавничого відділу з освітніми установами на місцях. До червня було відсутнє фінансування видавничої справи. Незважаючи на це, видавничий відділ досить активно розгорнув підготовчу роботу. З метою визначення потреб середньої школи у навчальній літературі видавничим відділом були розроблені та розіслані анкети та пояснювальні записки [9].

Влітку 1918 року видавничий відділ оголосив конкурс на видання першої частини підручників для української школи (елементарний та систематичний курси історії України, історія всесвітньої літератури, історія українського письменства, географія України з економічними нарисами, економічна географія України для старших класів гімназії). Було встановлено премії для переможців конкурсу: перша – 10 тисяч карбованців, друга – 5 та третя – 2 тисячі карбованців [8].

Перший із діючих підручників фізики для перекладу на українську мову та видання 25-тисячним тиражем комісія ухвалила підручник П.Баранова «Початкова фізика», представлений видавництвом «Всеувито». З метою залагодження питань авторського права до Москви були направлені відповідні документи. Для перекладу з німецької мови на українську та видання 15-тисячним тиражем визначено підручник фізики Ф.Шиндлера, поданого видавництвом «Вернигора». Видавництво Полтавського земства представило підручники фізики Л.Сенявина для вищих початкових шкіл та А.Заліського.

Проблема створення українських підручників фізики активно обговорювалася як на рівні Міністерства освіти, так і в педагогічних колах. Нова українська школа потребувала підручників рідною мовою. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми було використання досвіду галицьких вчених, методистів-фізиків [2].

15 січня 1919 року до Бюджетної комісії надійшов законопроект про асигнування 50 млн. карбованців на видавничу діяльність Міністерства народної освіти за поданням виконуючого обов'язки Міністра народної освіти П.Холодного, голови видавничого відділу Департаменту середньої школи С.Пастернака та діловода О.Соболева. Гроші планувалося використати для видання підручників, книжок для бібліотек, таблиць, мап та іншого приладдя для організації навчання в шкільних, дошкільних та позашкільних освітніх закладах. Міністру освіти надавалося право в разі потреби вносити зміни до цієї суми за згодою з Міністром фінансів і

Державним Контролером. Міністерство народної освіти планувало до початку 1919/20 навчального року видрукувати 20 мільйонів підручників. З цією метою при Міністерстві освіти мала бути організована друкарня, майстерня для виготовлення приладдя, придбано матеріалів та паперу на 10 млн. карбованців [5].

Завдяки злагодженій роботі видавничого відділу та департаментів початкової, вищої і середньої школи вже до кінця 1918 року було перекладено з німецької та видано в Відні тиражем 10 тисяч екземплярів українською мовою у видавництві «Всеуито» підручник Франца Шіндлера «Фізика для вищих початкових шкіл». Міністерством освіти був визначений перелік підручників з фізики, що мали бути надруковані до початку 1918/19 шкільного року. На початку 1919 року вийшли друком підручник для вищих початкових шкіл П.Баранова. «Початкова фізика» (видавництво «Всеуито», переклад з російської мови П.Шахрая), а також А.Заліського «Фізика. Частина перша». Ці підручники використовувалися в українській середній школі до 1923 року. Вони були першими підручниками з фізики, написаними українською мовою і відіграли важливу роль у становленні вітчизняної навчальної книги з фізики.

Окреслений період функціонування української школи та розвитку педагогічної науки є надзвичайно цікавим в контексті історико-методичного дослідження. Завдяки злагодженій роботі підрозділів Міністерства народної освіти упродовж двох років було реалізовано значну кількість реформ, які сприяли розбудові шкільної фізичної освіти. Розгорнулися дослідження з проблеми української фізичної термінології та її використання в підручниках, розроблено навчальні плани та програми з фізики для основної і старшої школи, в основу яких покладено принцип діяльнісного опанування фізичних знань, створено та запроваджено в школи перші вітчизняні підручники з фізики, які стали основою навчально-методичного забезпечення шкільного курсу фізики.

Ці досягнення вітчизняної дидактики фізики мали значний вплив на розвиток шкільної фізичної освіти в подальшому. В 1917-1920-х роках закладалися підвалини загальноосвітньої школи, в якій навчанню фізики як одній із основних наук про природу відводилося важливе значення.

Список використаних джерел

1. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті [Текст] : монографія / Л. Д. Березівська ; Інститут педагогіки АПН України. - К. : [СПД Богданова А.М.], 2008. - 405 с. - Бібліогр.: С. 345-405.
2. Бібліографія //Вільна українська школа.- 1918 р.- № 5 – 6.- С. 94 – 96.
3. Вікул М. Українсько-Російський словник термінів з фізики і хімії.- Гадяч на Полтавщині, 1918.
4. Єдина школа //Вільна Українська школа.- 1917.- № 2.- С. 65 – 68.
5. Законопроект про асигнування Міністерству народної освіти п'ятидесяти мільйонів карбованців. ЦДАВОВ.Ф. 2582. Опис 1. Справа № 11. Аркуші 15 об.– 16.
6. Особова справа Г.Г.Холодного. Ф. 166. Опис 12. Справа № 8760. Аркуші 1 – 2.
7. Програми для вищих початкових шкіл.- Кам'янець-Подільський, 1918.- 46 с., С. 1 – 2.
8. Проспект українських підручників (зазначено й ті, що мали бути надруковано до наступного 1918/19 шкільного року).- К.: Видавничий відділ Міністерства освіти, 1918.- 23 с.
9. Рецензії на шкільні підручники, які розглядалися в спеціальних комісіях при Міністерстві освіти по 1 липня 1918 р. З додатком проспектів шкільних підручників різних видавництв.- К. : Друкарня Київської Губернської народної управи, 1918.- 96 с.
10. Рішення II Всеукраїнського учительського з'їзду в Києві //Вільна українська школа.- 1917.- № 1.- 2 – 3.

11. Сокульський Д., Сірополко С., Домбровський А. Проєкт Єдиної школи в Україні.- Львів : Т-во «Взаїмна поміч Українського Вчительства», 1938.- 31 с.
12. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки нового виміру // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України /Академія педагогічних наук України.- Частина 1.- Харків: “ОВС”, 2002.- С. 37-54.

In the article the questions of development of didactics of physics are probed in Ukraine in a period re-erecting of Unique school. Influence of sociokul'turnikh factors is analysed on forming of school physical education and pre-condition and feature of this process. The value of achievements of domestic didactics of physics is grounded for subsequent development of theory practices of studies of physics at general school.

Key words: *Unique school of Ukraine, physical education, development of didactics of physics.*